

УДК 811.161.2'373.7:59

DOI <https://doi.org/10.32782/2412-933X/2024-XX-4>

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ІЗ ЗООНІМНИМ КОМПОНЕНТОМ СЕМАНТИКИ ЯК ЗНАКИ ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ

Крижко Олена

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови та славістики
Бердянський державний педагогічний університет
ORCID ID: 0000-000200636-4097
Scopus-Author ID: 57217991470
Researcher ID: AAG-9850-2020

У статті досліджено основні складники принципів вторинної номінації та їх особливості семантичної реалізації у межах фразеологічних одиниць із зоонімним компонентом як трансляторів національної культури, проаналізовано фразеосемантичні поля, що пов'язані з уявленнями про концептуальний простір зоосеміотичної системи української мови, у яких установлюється конфігурація ядерних і периферійних мовних одиниць і виділяються зони перетинання одного поля з іншим завдяки різним конотаціям зоонімного компонента-інтенсифікатора у складі фразеологічних знаків.

Зокрема, підкреслюється, що важливість тваринного світу для людини, тісний їх зв'язок і особливо той факт, що людина здавна проводила аналогії між собою і тваринами, знайшли своє послідовне відображення в мові. Апелятивна лексика тваринного світу входить до антропоцентричних полів. При цьому її семантичний діапазон розширюється від екстенсіоналу, що дорівнює майже термінологічному значенню, до інтенсіоналу. Сфера останнього охоплює всі додаткові співзначення, які виникають унаслідок ізотопії як фігуративної (поверхневої), так і тематичної (глибинної), включно з алофронічною.

У рамках номінативних одиниць-фантазій також створюється специфічна ізотопія, яка, на відміну від комбінаторних словосполучень (а саме вони емпіричні), є алофронічною.

Комбінаторні або емпіричні номінативні одиниці становлять результат номінації фрагментів об'єктивної дійсності, відбитих у свідомості етносу в процесі її пізнання. На відміну від уяви, що також бере участь у пізнавальному процесі, в емпіричних знаках номінації наявне своєрідне відображення, але не дзеркальне, а змішане інтерпретацією.

Семантичний соціально зумовлений статус зоонімного компонента характеризується семантичною злитістю з іншими компонентами фразеологічного знака, що характеризується семантичною двоплановою денотативною співвіднесеністю образних одиниць, яка дає змогу простежити й осягнути механізм виникнення мовного образу. Семантика фразеологічних одиниць із зоонімним компонентом має як денотативний, так і конотативний аспекти, зокрема, йдеться про переосмислене найменування різних предметів, явищ у житті людини, її моральні якості. Конотація тут виступає як оцінність образності.

Ключові слова: вторинна номінація, фразеологічна одиниця, зоонімний компонент, фразеосемантичне поле, денотат, конотація.

Kryzhko Olena

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Slavic Studies
Berdyansk State Pedagogical University

PHRASEOLOGICAL UNITS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE WITH A ZOONYMIC SEMANTICS COMPONENT AS SIGNS OF SECONDARY NOMINATION

The article explores the primary elements of secondary naming principles and their semantic execution within phraseological units containing zoonymic components, serving as conveyors of national culture. The author conducted an analysis of phraseological fields associated with conceptual aspects of the zoosemiotic system in the Ukrainian language. The arrangement of core and peripheral language units is established within these domains. Due to the varying connotations of the zoonym component-intensifier in the composition of phraseological expressions, zones of intersection between different fields are identified.

The author underscores the significance of the animal world for humanity, highlighting their close connection. Particularly, humans have long-drawn analogies between themselves and animals, which have consistently found reflection in language. The appellative vocabulary related to the animal world is integrated into anthropocentric fields. Simultaneously, its semantic spectrum broadens from extensional, nearly equivalent to terminological meaning, to intentional. The intentional sphere encompasses all additional connotations arising from isotopy, including both figurative (surface) and thematic (deep), along with allophonic aspects.

Within the realm of nominative fantasy units, a distinct isotopy is established, which, unlike combinatorial phrases (which are empirical in nature), is allophonic.

Combinatorial or empirical nominative units emerge from the naming of fragments of objective reality, as perceived by the ethnic group during the process of cognition. Unlike imagination, which also plays a role in the cognitive process, empirical signs of nomination involve a form of reflection, albeit not a direct mirror reflection, but one blended with interpretation.

The semantic and socially determined status of the zoonymic component is marked by its semantic fusion with other components of the phraseological expression. This fusion is characterized by a two-level denotative correlation of figurative units, enabling the tracing and comprehension of the mechanism behind the emergence of a linguistic image.

The semantics of phraseological units containing zoonymic components encompass both denotative and connotative aspects. Particularly, it involves the reinterpreted naming of various objects and phenomena in a person's life, as well as their moral qualities. Connotation in this context functions as an evaluative element of imagery.

Key words: *secondary nomination, phraseological unit, zoonymic component, phraseosemantic field, denotation, connotation.*

Вступ. (Introduction). Зооморфізм номінативної системи будь-якої мови є однією з її характерних рис [1]. Важливість тваринного світу для людини, тісний їх зв'язок і, зокрема, той факт, що людина здавна проводила аналогії між собою і тваринами, знайшли своє послідовне відображення в мові. Апелятивна лексика тваринного світу входить до антропоцентричних полів. При цьому її семантичний діапазон розширюється від екстенціоналу, що дорівнює майже термінологічному значенню, до інтенціоналу. Сфера останнього охоплює всі додаткові співзначення, які виникають унаслідок ізотопії як фігуративної (поверхневої), так і тематичної (глибинної), включно з алофронічною. Термін алофронічний (у перекладі з грецької означає «мати на увазі інше») застосовується в дослідженнях парадоксальних висловлень. У рамках номінативних одиниць-фантазій також створюється специфічна ізо-

топія, яка, на відміну від комбінаторних словосполучень (а саме вони емпіричні), є алофронічною.

Комбінаторні або емпіричні номінативні одиниці становлять результат номінації фрагментів об'єктивної дійсності, відбитих у свідомості етносу в процесі її пізнання. На відміну від уяви, що також бере участь у пізнавальному процесі, в емпіричних знаках номінації наявне своєрідне відображення, але не дзеркальне, а змішане інтерпретацією.

Мета цього дослідження – проаналізувати ознаки національної специфіки фразеологічних одиниць із зоонімним компонентом як знаків вторинної номінації.

У процесі аналізу розв'язуються такі завдання: 1) встановити основні складники принципів вторинної номінації та їх особливості у межах фразеологічних одиниць із зоонімним компонентом; 2) розглянути асоціативне поле зоонімного компонента-інтенсифікатора у складі фразеологічних одиниць як трансляторів національної культури; 3) семантизувати основні ознаки фразеологізмів із зоонімним конотативним компонентом до певних денотатів і виділити фразеосемантичні поля денотатів з їхніми мікрополями.

Матеріали та методи. (Materials and methods). Для більш коректної інтерпретації номінативних алофронічних знаків вторинної номінації доцільно оперувати поняттям принципу номінації, поняттям, яке узагальнює типи ознак мотивації і одночасно поєднує їх з установками номінатора, оскільки дає змогу оцінити загальний напрям номінативної діяльності, тому варто розглянути всі складники принципів номінації. Ці принципи можуть виділятися на різних підставах: 1) за відображенням у номінації компонентів номінативної ситуації; 2) за типом номінативних властивостей об'єкта (якісні, релятивні, функційні, ситуативні; 3) за особливостями введення в узус (природна і штучна номінація); 4) за когнітивними установками та ін.

Особливий фрагмент переосмислених найменувань, або вторинної номінації, у сучасній лінгвістичній науці займає фразотворення [2; 3]. Утворення фразеологізмів відбувається в одній з основних сфер мовної дійсності, кожна з яких характеризується власною мовною технікою – членуванням на елементи і комбінацією елементів. Непряма номінація здійснюється у складній взаємодії першого і другого етапів цієї техніки. У зв'язку із цим особливий інтерес становить вивчення номінативного процесу утворення складних знаків вторинної номінації, що сприяє пізнанню регулярних механізмів лінгвістичної техніки утворення цих мовних одиниць.

Результати. (Discussion). Розглянемо особливості таких процесів на матеріалі зоонімних фразеологізмів, що достатньо глибоко відображають специфіку вторинної номінації.

На думку фразеологів [2; 3; 4], виявлення регулярних механізмів утворення складних знаків вторинної номінації передбачає визначення закономірностей їхньої семантичної вмотивованості, що зрештою сприяє встановленню універсальї семантичної вмотивованості конкретних розрядів фразеологічних одиниць. Вирішення цього завдання видається ефективним на матеріалі зоосемічних фразеологізмів, у яких семний склад центральних конститuentів програмує розвиток кількох серій номінацій. У процесі фразеологічної номінації категоризуються предмети, властивості, якості. Особливість фразеологічної номінації полягає в тому, що семантична структура фразеологічної одиниці часто містить позначувану оцінку, яка залежить від ситуацій, дій, характеристик, покладених в основу переосмислення мовних одиниць. При цьому важливу проблему становить аналіз того, які денотати й референти стають об'єктом фразеологічної номінації і які конотації набувають уже переосмислені одиниці.

У сучасній лінгвістичній науці [2] утвердилася думка про те, що референтність будь-якого мовного знака може бути описана лише як відношення відображення мовленнєво-мислен-

нєвого феномену до предметного світу, а не як особлива віднесеність знака й об'єкта. З огляду на це, під референцією фразеологічних одиниць із зоонімним компонентом слід розуміти віднесення лише конкретної ознаки до предметів і явищ позамовної реальності, зафіксованої як у сигніфікаті безпосередньо самого зоонімного компонента, так і фразеологічної одиниці загалом.

Для семантичної умотивованості фразеологічної одиниці характерним є визначення структурно-семантичних моделей або інваріантів семантичної вмотивованості, які є базою для широкої варіативності цієї семантичної вмотивованості. Семантична вмотивованість стійких словесних комплексів – наявність внутрішньої форми, що становить образну вмотивованість, той образ (реальний або нереальний), що лежить в основі найменування фразеологічного звороту, – зумовлена глибокими логіко-мисленнєвими процесами.

Роль внутрішньої форми фразеологічних одиниць із зоонімним компонентом семантики виконують назви домашніх тварин, диких звірів, земноводних, комах та ін. Вибір найменування тварини для створення образу визначається переважно своєрідністю тваринного світу, що населяє конкретну територію, рівнем доместикації тієї або іншої тварини, її поширенням і господарською цінністю. Денотативні ознаки найменувань цих тварин абстрагуються й утворюють узагальнені поняття в процесі семантичного переосмислення. Ці узагальнені поняття використовуються на позначення нових денотатів позамовної дійсності (предметів, явищ, подій, дій, властивостей, якостей тощо).

Семантичний процес спрямований у цьому випадку на утворення абстрактного поняття через конкретний образ, що узагальнюється, абстрагується, перетворюючись на нове поняття. Фразеологізми вказаного антропоцентричного поля відбивають ознаку, характерну для конкретної тварини, комахи або представника орнітофауни, а тому вони легко усвідомлюються й осмислюються носіями конкретного мовного соціуму.

Інваріантом семантичної умотивованості фразеологізмів із зоонімним компонентом є логіко-семіотична ситуація, пов'язана з необхідністю вибору позначення якихось характеристик людини через найменування тварини, і вторинний номінативний процес в цьому разі здійснюється від конкретного значення цих найменувань до абстрактного: наприклад, укр. *як побитий собака, сліпа кішка, кури не клюють* тощо [4, с. 12]. Ці приклади і чимало інших, образи яких узяті з тваринного світу, тобто внутрішня форма яких закладена в реальних фактах дійсності, співвіднесених із перемінними словосполученнями, у сучасній українській мові дуже продуктивні, що свідчить про велику роль тварин у житті українського народу, і досвід сусідства людини з твариною знайшов своє відображення в мовних знаках, що збагачують українську мову образними засобами вираження.

Крім того, зоонімний компонент-інтенсифікатор може мати кілька ознак, одна з яких реалізується в одному фразеологізмі, інша – у другому. Такий компонент із декількома ознаками є своєрідним асоціативним полем що являє собою сукупність асоціацій, пов'язаних із певною твариною, птахом. Так, до асоціативного поля «собака» входять ознаки «сердитий», «злий», «добрий», «ледачий», «покірний», «голодний», «старий». Якщо проаналізувати те, що складено народними повір'ями, то розібратися в звичках і характері собаки важко. Це говорить також про індивідуальність образного мислення кожного конкретного народу, про його самобутність.

Фразеологічний склад мови відіграє особливу роль у трансляції культурно-національної самосвідомості народу та його ідентифікації. Але тільки зі співвіднесенням образного змісту, виявленого у фразеологізмів, з категоріями, концептами, міфологемами, стереотипами й еталонами національної культури та його інтерпретації в цьому просторі матеріальної, соціальної чи духовної культури відкривається і культурно значимий смисл самого образу.

Відомо, що слова різних мов, навіть ті, що вживаються на позначення більш-менш тотожних понять, часто бувають різними за своїми вторинними асоціаціями. Тут можна говорити і про різний ступінь мовної абстракції, властивої фразеологізмам, під якою ми розуміємо ступінь віддалення їх загальної семантики від первинного образу, що веде до ускладнення змістової структури. Зокрема, за спостереженнями І. О. Голубовської, «в українській та російській мовах зоонім *курка* вживається на позначення людини, що має жалюгідний вигляд: укр. *мокра курка*. В англійській мові вторинне осмислення *hen* пішло іншим асоціативним шляхом: куркою в жартівливій, необразливій формі іменують жінку чи дружину: *a hen party* – «вечірка тільки для жінок, дівич-вечір». І далі І. О. Голубовська відзначає, що «ідея несміливості в англійській мові значною мірою співвіднесена з образом курчати: *chicken-hearted, chicken-livered* – «несміливий, боягузливий», *to chicken out, to turn chicken* – «перелякатися», *I am a chicken* – букв. «Я – курчатко», образно – «Я боюсь». Для зооніма *курка* (англ. *hen*) у метафоризованих фразеологічних одиницях характерні іронічно-жартівливі конотації: укр. *сліпа курка, як курка лапою, кублиться як курка на яйцях, писати як курка лапою*; англ. *like a hen on hot griddle* – букв. «як курка на гарячій сковорідці», образно – «знервована, схвильована людина», *mad as a wet hen* – «бути дуже сердитим», *scarce as hen's teeth* (букв. «рідкий як курячі зуби») у значенні «те, що трапляється дуже рідко» [1, с. 135].

Мовна абстракція здебільшого виражається в семантичному перетворенні, що є основою фразеологізації [3]. Цей мисленнєвий процес, за допомогою якого у свідомості носіїв мови формується те чи інше значення, відповідає певному поняттю. А тому денотативна образність дуже часто не збігається в різних етносів, що пояснюється індивідуальністю національного образного мислення, яке становить складний асоціативно-психологічний процес, пор., в українській мові «*шкідливий як кішка*»; «*злий як собака*».

У процесі функціонування мовні знаки з компонентами-найменуваннями тварин набувають відмінних семантичних значень у різних мовах і культурах. Образи і символи, співвіднесені з тим або іншим словом у конкретній мові не завжди рівнозначні символіці еквівалентного йому слова в іншій мові. «В українській мові наявна конотація некультурності, невихованості, невігластва, якої немає в англійській: укр. *величатися як свиня в дощ*. Разом із тим в українській мові відсутня конотація жадібності, характерна для англійської мови: «*He is a greedy pig*» – «Він жадібний, як свиня»» [1, с. 133].

Соціальне закріплення конотації за конкретним словом означає, з одного боку, ставлення мовного колективу до ознак предмета, позначуваного цим словом, а з іншого – відбиває ціннісну орієнтацію цього колективу. Поряд зі спільністю характерних рис, якими різні народи наділяють тварин, спостерігаються і розбіжності в конотативних значеннях слів, що пояснюється насамперед культурно-етнографічними особливостями, властивими народам різних країн.

Особливий теоретичний і практичний інтерес становить питання віднесення тієї або іншої ознаки, зафіксованої в сигніфікаті фразеологізму до предметів і явищ (денотатів) позамовної реальності. Осмислення цього питання припускає виділення семантичних сфер денотатів, що характеризуються безліччю різноманітних ознак. Це дає змогу семантизувати основні ознаки, що вказують на віднесення фразеологізму із зоонімним конотативним компонентом до певних денотатів, і виділити такі фразеосемантичні поля (далі – ФСП) денотатів з їхніми мікрополями:

1. Фразеосемантичне поле якісної характеристики (пейоративної / меліоративної оцінки) містить ядерні аксіологічно марковані фразеологізми із зоонімним конотативним компонентом семантики, внутрішня форма яких співвідноситься з певними морально-етичними

абстрактними категоріями, як-от добро і зло. Наприклад, каузативна семантика породження зла простежується в українському прислів'ї «*Не чіпай лиха, коли воно спить, не позивай вовка з лісу*» [5, с. 73]. Образ вовка має тут пейоративну оцінку.

2. Фразеосемантичне поле психічного і фізичного стану людини. Образи, які лежать в основі цих фразеологізмів, імплікують ідею дій-стимуляторів задоволення або радості людини, приємних або неприємних емоційних переживань, відчуттів тощо. Наприклад, в українському прислів'ї «*Лити крокодилячі сльози*» [5, с. 143] конотація відображає реалізацію негативних емоцій – плачу, а в переосмисленому значенні – удавання обману.

3. Фразеосемантичне поле процесуальності об'єднує фразеологізми, у тому числі і прислів'я, на зразок «*Як котка вдома нема, миші по столу бігають*» [5, с. 126], у якому образно-мотиваційна структура пов'язана з певним суб'єктом процесуальної дії – «бігу мишей», а в переосмисленому значенні – «волі в поведінці, коли немає нагляду».

4. Фразеосемантичне поле міжособистісних стосунків людини. Так, наприклад, доброзичливість, дружність і близькість стосунків між суб'єктами можна продемонструвати в образах прислів'їв із зоонімними конотативними компонентами на зразок: «*Ворона вороні ока не видовбе*» [5, с. 89]; «*Собака собаку не рве*» [5, с. 182].

Ці ФСП пов'язані з уявленнями про концептуальний простір зоосеміотичної системи української мови, у яких установлюється конфігурація ядерних і периферійних мовних одиниць і виділяються зони перетинання одного поля з іншим завдяки різним конотаціям зоонімного компонента у складі фразеологічних знаків.

Висновки. (Results). Отже, семантичний соціально зумовлений статус зоонімного компонента характеризується семантичною злитістю з іншими компонентами фразеологічного знака, що характеризується семантичною двоплановою денотативною співвіднесеністю образних одиниць, яка дає змогу простежити й досягнути механізм виникнення мовного образу. Семантика фразеологічних одиниць із зоонімним компонентом має як денотативний, так і конотативний аспекти, зокрема, переосмислене найменування різних предметів, явищ у житті людини, її моральні якості. Конотація тут виступає як оцінність образності.

У подальших наукових розвідках досліджуватимуться аксіологічні особливості фразеологізмів із зоонімним компонентом.

Література:

1. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу. Київ : Логос, 2004. 284 с.
2. Баран Я. А. Фразеологія у системі мови. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. 175 с.
3. Івченко А. О. Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія. Харків : Фоліо, 1999. 304 с.
4. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. Київ : Наукова думка, 1973. 280 с.
5. Пазяк М. М. Українські прислів'я та приказки. Київ : Наукова думка, 1984. 203 с.

References:

1. Holubovska, I.O. (2004). Etnichni osoblyvosti movnykh kartyn svitu [Ethnic features of language pictures of the world]. Kyiv: Lohos. 284 p. [in Ukrainian].
2. Baran, Ya.A. (1997). Frazelohiia u systemi movy [Phraseology in the language system]. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV. 175 p. [in Ukrainian].
3. Ivchenko, A.O. (1999). Ukrainska narodna frazeolohiia: onomasiolohiia, arealy, etymolohiia [Ukrainian folk phraseology: onomasiology, areas, etymology]. Kharkiv: Folio. 304 p. [in Ukrainian].
4. Skrypnyk, L.H. (1973). Frazelohiia ukrainskoi movy [Phraseology of the Ukrainian language]. Kyiv: Naukova dumka. 280 p. [in Ukrainian].
5. Paziak, M.M. (1984). Ukrainski pryslivia ta prykazky [Ukrainian proverbs and sayings]. Kyiv: Naukova dumka. 203 p. [in Ukrainian].